

УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло

ЗАПОЗИЧЕННЯ З БОГОСЛУЖБОВИХ ТЕКСТІВ У ЖИТТЯХ БОРИСА ТА ГЛІБА

DOI: 10.5281/zenodo.5722300

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Казання та Читання про Бориса і Гліба, як і багато інших агіографічних творів давнини, мають у якості літературних джерел кілька богослужбових книг: Ірмологій, Тріодь і Требник (текст Відспівування). Використання запозичень із цих книг може розглядатися як давній літературний прийом, схожий на прийоми алюзії та ремінісценції в сучасній літературі. Богослужбові запозичення, які часто трапляються в Життях Бориса і Гліба, створюють алюзію на Страсті Христові, і цей підтекст дозволяє авторам проводити паралелі між Святополком та Юдою, а також між святими братами та Христом. Запозичення з богослужбових текстів допомагають агіографам створювати певний підтекст їх творів та наділяють житійні твори особливою виразністю.

Ключові слова: Життя Бориса та Гліба, запозичення, богослужбова література, літературне джерело.

Актуальність обраної теми полягає в невивченості богослужбових творів як важливого літературного джерела середньовічної агіографії та інших жанрів. Свого часу стаття Ф. Вігзелл¹, яка довела, що, цитуючи Біблію, Єпіфаній Премудрий користується не якоюсь конкретною Біблією, а виключно тими її уривками, які звучать під час богослужіння, стала своєрідним проривом в уявленнях про характер середньовічного цитування. Але й Біблія, і Псалтир як літературні джерела середньовічних творів вивчені досить глибоко, чого не можна сказати про богослужбові твори. Алюзії та ремінісценції на богослужбові тексти, як і дослівне їх цитування, не враховуються при публікації середньовічних житій і проповідей, на відміну від цитування біблійних текстів. Це збіднює сприйняття давніх творів і, загалом, середньовічної картини світу.

Тим не менш, для середньовічного письменника літературою, що читається найбільш часто, є молитовні тексти. Храмова або келійна молитва стає своєрідним словесним середовищем, у якому народжуються середньовічні твори, звідси книжник черпає художні прийоми, синтаксичні конструкції, лексику і фразеологію.

Говорячи про цитування, ми повинні розуміти умовність терміна «цитата» стосовно давньої літератури. Києворуський книжник не цитує якісь тексти в прямому сенсі слова, за рідким винятком спеціальних застережень автора, а використовує чужий текст як частину свого – частково приводить його дослівно, частково вільно переказує, може замінювати ті чи інші слова в ньому, розширювати його введенням якоїсь своєї ампліфікації. Це літературний прийом, що його обумовлено особливостями середньовічного естетичного сприйняття та світоглядом, і який дуже давно пішов в минуле літератури, щоб позначатися якимось сучасним літературознавчим терміном. Спробуємо вникнути в причини появи цього прийому, перш ніж розглянути його на конкретному прикладі Борисо-Глібських агіографічних текстів.

Займаючись темою цитування, ми помітили таку закономірність: з усіх богослужбових книг давньоруські книжники найчастіше вибирають у якості джерела цитат три: Ірмологій, Тріодь, зокрема, тексти першого та останнього тижнів Великого посту і Великодня, і Требник, а саме – служби Відспівування чи Панахиди.

¹ Вігзелл Ф. Цитати из книг священного писания и сочинения Епифания Премудрого. *Труды отдела древнерусской литературы*. Ленинград, 1971. Т. 26. С. 232–243.

Ірмологій, очевидно, стає джерелом запозичень найчастіше через легкість запам'ятовування ірмосів, чому сприяє декілька дуже важливих властивостей цих текстів: 1) вони часто повторюються на богослужінні; 2) вони мають своєрідний ірмосний наспів, що відрізняє їх від інших форм богослужбових текстів; 3) вони пов'язують текст канону з біблійними піснями, а отже – з біблійними подіями, тобто виконують роль своєрідних текстувальних скрепів між утреною і Священним Писанням, що важливо для богослужіння, покликаного в якійсь мірі відображати події священної історії; 4) за зразком ірмосів стародавній піснєписець писав тропарі канону – це чітко простежується у древній, і, зокрема, києворуській гімнографії (див., наприклад, канон страстотерпцю Ігорю Чернігівському), тобто ірмоси в той період, коли було написано житіє Борисо-Глібського циклу, ще грали роль текстувальних зразків для книжника, що також сприяло заучуванню їх напам'ять; 5) нарешті, ірмоси мають сувору відповідність тому чи іншому часу річного богослужбового кола, що сприяє асоціюванню деяких з них, наприклад, ірмоси першої седмиці Великого Посту, Великодня, Різдва, Страсної П'ятниці і т. п., з певними святами, настроями, обрядами або часом року (пор., наприклад, чітке асоціювання ірмоса «Исаие, ликуй» з таїнством вінчання, яке знаходить відображення в художній літературі до XIX століття). Таким чином, Ірмологій є зібранням тих коротких гімнів, які дуже легко запам'ятовувалися і викликали своїм вживанням у тексті деякі архетипічні для середньовічного читача і автора асоціації.

Другою найбільш часто цитованою книгою ми позначили Тріодь, а конкретніше – тексти першого тижня Посту і Страсної Седмиці. Дійсно, тріодні богослужіння дуже відрізняються і за змістом, і за естетичним оформленням від, скажімо, Октоїха або Міней – Тріодь набагато глибша, ліричніша та емоційніша, крім того, саме в Тріоді ми можемо знайти вказівки на порушення звичного кола денних богослужінь, наприклад, змін тексту Херувимської пісні, введення літургії Передосвячених дарів, Великого повечір'я і т. п. Іншими словами, Тріодь складена саме так, щоб переривати собою низку звичних богослужінь, відрізнитися від них і на короткий період Посту і Великодня виривати молільників зі звичного кола богослужінь. Це робило Тріодь однією з найбільш улюблених богослужбових книг для авторів і читачів середньовічної літератури. Крім того, саме в богослужіннях Страсної седмиці зосереджено богослов'я Великодня: всі вони розповідають про велике співчуття Бога до людей і покликани викликати у відповідь співчуття людей до Христа. Переживання подій Страсної седмиці, яке можливо саме завдяки системі страсних богослужінь, – це своєрідний психологічний і духовний центр православного світосприйняття, і, здається, саме тому тексти Страсних пісень стали одним із улюблених літературних джерел у давньоруських авторів.

Третім джерелом ми назвали Требник, точніше, заупокійні богослужіння, поміщені в ньому. Відспівування і панахида, з одного боку, асоціативно, текстологічно та музично пов'язані з богослужінням Страсного тижня, тому популярність цього джерела може бути витлумачена з тієї ж позиції, що і популярність Тріоді. З іншого боку, символічний зв'язок з подією розп'яття і воскресіння після смерті будь-якої людини особливо яскраво простежується у творах, що описують смерть праведника, який дійсно має уподібнитися до Христа, а значить, успадкує і воскресіння в життя вічне. Крім того, тексти відспівування і панахиди були тим єдиним і часто повторюваним словесним оформленням, а їх розспіви – музичним оформленням, якими завжди супроводжувалась смерть людини, тому і опис смерті за асоціацією пов'язувався з цитатами з панахиди і відспівування. Іншими словами, подія смерті сприймалася через призму заупокійних молитов, а вони, у свою чергу, – через символічний зв'язок зі Страсною седмицею. Таким чином, талановитий письменник передавав читачам не тільки розповідь про смерть праведника, але й цілий комплекс духовних переживань і богослужбових асоціацій-спогадів, покликаних сформувати певне ставлення до описаного праведника.

Крім побожного ставлення, богослужбові цитати викликали, звичайно, і молитовний настрій читача, що так важливо для середньовічної літератури.

Отже, літературними джерелами багатьох києворуських творів найчастіше є три названі нами книги: Ірмологій, Тріодь і Требник. Цитування богослужбових текстів, вміщених у них, пов'язано з особливостями давньоруського християнського світосприйняття різних подій через призму річного богослужбового кола. Не менш тісним чином цитування богослужінь стикається з проблемою уподібнення, актуальною для середньовічної літератури. Уподібнення Христу або святому – один з найпоширеніших прийомів середньовічної літератури. Його досить детально розглянуто в роботах О.В. Панченка² та Т.Р. Ру-

² Панченко О.В. Поэтика уподоблений (к вопросу о «типологическом» методе в агиографии, эпидейктике и гимнографии). *ТОДРЛ*. Санкт-Петербург, 2003. Т. 54. С. 491–534.

ді³. Уподібнення святому проводиться не тільки на асоціативному рівні, невербальному, але й на текстуальному, вербальному, якщо користуватися термінологією О.В. Панченка. Проводиться воно і на рівні запозичень: богослужбові тексти, цитовані в різних житійних творах, також підкреслюють ланцюжок уподібнень: від смерті святого – до служби відспівування, від неї – до служби Страсної седмиці, тобто до Христа.

Традиційний мотив в агіографічній літературі, пов'язаний із запозиченнями з Тріоді, – смерть одного з героїв. В Житіях Бориса та Гліба описуються три смерті: Володимира, Бориса і Гліба; всі вони описані з використанням тих чи інших елементів Страсного богослужіння. Ці перегуки зі Страсними службами підкреслюють тему уподібнення святих мучеників Христу, яка ще більше посилюється алюзіями на страсні Євангелія або тему Таємної вечері і зради Іудою Христа, які також зустрічаються в житіях. Наведемо кілька прикладів і дамо коментарі до них. Ми свідомо пропускаємо ті цитування, які вже вважати дослідниками, наприклад, цитування Псалтиря або Євангелії, що подані дослівно і виконують роль посилення на Святе Письмо і не грають ролі в символічному уподібненні святих Христових.

<i>Ськазанне, и страсть, и похвала святую мученику Бориса и Глѣба⁴</i>	<i>Богослужбові, Євангельські тексти</i>
1. <i>Үвы мнѣ, свѣте очию мою, сияние и заре лица моего... Үвы мнѣ, отъче и господине мои, к кому привегну... Үвы мнѣ, үвы мнѣ, како заиде свѣте мои ... како провондѣ еси? (С. 290).</i>	<i>Үвы мнѣ, үвы мнѣ, сладчайший Иисусѣ! ... Како погревѣ Тя, Боже мой? ...⁵</i>
2. <i>Къде бо ихъ жития и слава мира сего, и багряница, и брячины, сребро и золото... (С. 290).</i>	<i>Гдѣ естъ мірское пристрастїе; гдѣ естъ привременныхъ мечтанїе: гдѣ естъ золото и сребро...⁶</i>
3. <i>Да аще бы ми врагъ поносилъ, претерпѣлъ үбо выхъ, аще бы ненавидя мене вельречевалъ, үкрылъ выхъ ся... (С. 296).</i>	<i>Да аще бы врагъ поносилъ ми, претрѣпѣлъ вымъ үбо, и аще бы ненавидяя мя на мя велерѣчевалъ, үкрылъ вымъ ся отъ него⁷.</i>
4. <i>Братие, пристүпивше, скончаите службу вашу... (С. 296).</i>	<i>Глагола ему Иисусъ: еже твориши, сотвори скоро (Ин. 13:27).</i>
5. <i>Тү авне въниде в сьрдыце его сотона... (С. 298).</i>	<i>И по хлѣбе тогда вниде вонь сатана... (Ин. 13:27–28).</i>
6. <i>Үвы мне, үвы мне! Слыши, небо, и вънүши, земле! (С. 302).</i>	<i>Вонми, небо, и возглаголю и да слышитъ земля глаголы үстѣ моухъ...⁸</i>
7. <i>То үже, сътворивъше, пристүпльше, сътворите, на не же послани есте! (С. 302).</i>	<i>Глагола ему Иисусъ: еже твориши, сотвори скоро (Ин. 13:27–28).</i>
8. <i>Вама бо дана бысть благодать да молита за ны (С. 310).</i>	<i>Тебѣ бо дадеся благодать молитися за ны⁹.</i>

³ Руди Т.Р. Топика русских житий (вопросы типологии). *Русская агиография*. Вып. 1. Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2005. С. 59–101.

⁴ Сказание и страсть и похвала мученикам святым Борису и Глебу. *Святые князья-мученики Борис и Глеб: исследование и тексты / исслед. и подг. текстов Н.И. Милотенко*. Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко, 2006. С. 286–312. Далі посилення робимо в тексті в круглих дужках.

⁵ Тріодь цвітна, рукопис. *Російська державна бібліотека*. Збір. Т.СЛ. Ф. 304. І. № 399. Арк. 58-зв.

⁶ Требник. Київ, 1658. *РДБ*. Музей книги. Ф. IV: Стародруки. № 397. Арк. 168-зв.

⁷ Часослов. Київ, 1617. *РДБ*. Музей книги. Ф. IV: Стародруки. № 71. Арк. 88–88-зв.

⁸ Ірмологій, 1657. *РДБ*. Музей книги. Ф. V: Стародруки. № 363. Арк. 9.

⁹ Часослов. Київ, 1617. Арк. 140–140-зв.

Чтение о житии и о погублении блаженую стратотерпцю Бориса и Глѣба ¹⁰	Богослужбові тексти
9. И держимыя свободи душа, и глагола имъ: «Идѣта в Рай». Они же, радующеся, идоша, хваляще Бога (С. 358).	Бесмысленное Твое милосердіе, иже адовыми ꙗзыки съдержими зряще, к свѣтꙋ идяхꙋ Христе, веселыми ногами, Пасхꙋ хваляще вѣчнꙋю ¹¹ .
10. Ты и нынѣ покои душу раба Твоего, отца моего Василия, со всеми праведными, съ Авраамомъ, Исакомъ, Яковомъ, яко Ты еси покои, воскресенне уповающим на Тя, и Тебе славу всылаемъ въ вѣкъ (С. 368).	...яко Ты еси воскресеніе и животъ, и покой ꙗкошаго раба Твоего... ¹² .
11. Нѣ ꙗне естъ мнѣ одному ꙗмрети, нежели толику душъ... (С. 370). ꙗнѣше во святыхъ единъ за вся ꙗмрети... (С. 374).	ꙗне естъ намъ, да единъ человекъ ꙗмретъ за люди, а не весь языкъ погивнетъ (Ин. 11:49).

Вигук «ꙗвы мнѣ!», як і вигук «*Како провоненъ еси?*», на наш погляд, є алюзією до однієї з центральних страсних стихир «*Тевѣ, одеющагося свѣтомъ, яко ризоу...*» Стихира виконується у Страсну П'ятницю – найскорботніший день у богослужбовому році. Стародавні нотні рукописи фіксують постановку співочого знака фіти на фразі «*ꙗвы мнѣ, сладчайший Исꙋсе*» (див., напр., рукопис РДБ, збір. ТСЛ, ф. 304. I, № 447, арк. 258-зв.). У цьому рукопису на вказану фразу приходиться навіть два знаки фіти, при чому автор наспіву цієї стихирі у даному рукопису пропонує всього дві фіти для неї – саме на фразі, яка нас цікавить, що робило цей вираз крайньої печалі найбільш яскравим та таким, що добре запам'ятовувався. Практично в усіх давньоруських описах смерті зустрічаються поряд дві фрази «*ꙗвы мнѣ...*» та «*Како тя...*» як вираз смутку від втрати когось. Так, саме за допомогою них описує зняття тіла Христового з Хреста Кирило Туровський, їх використує Григорій Цамблак, оплакуючи митрополита Кипріяна. Поза цього контексту зазначений збіг можна розцінити як випадковий, але в контексті загального уподібнення святих братів Христу воно прочитується як алюзія на страсну стихиру. Крім того, той же уривок перегукується з ікосом канону, що читається на навечір'ї Страсної П'ятниці: плач Бориса за батьком уподібнений плачу Богородиці за Христом. Страсна тема в Казанні, таким чином, починається ще зі смерті Володимира і непомітно переходить на тему мучеництва свв. братів.

Розмірковуючи про долю всіх живих (уривок 2), Борис словами з чину відспівування як би заздалегідь відспівує себе – автор загострює передчуття смерті і мотив невинної жертви, які вже введені за допомогою вищевказаних запозичень.

Цитати 3, 4, 5, 7 – це алюзії на страсні Євангелія або тему страстей Христових. Уривок 3 – це вірш із Псалтиря, читається на 6-му часі і присвячений темі зради ближнім. На часі мається на увазі зрада Христа Іудою, в Оповіді, відповідно, Бориса – Святополком. Тема Таємної вечері і Розп'яття вводиться цією невеликою цитатою і потім підтримується рядом інших алюзій: Уривки 4 і 7 проводять тему уподібнення Святополка Іуді, оскільки є ремінісценцією до євангельських слів, звернених до Іуди. Уривок 5 ще більше підкреслює цей зв'язок, знову звертаючи читача до слів Євангелія, буквально – до наступного його вірша, оповідає про Іуду. Характерно, що автор Казання, звертаючись до Нового Заповіту, завжди частіше за все цитує Євангеліє від Іоанна – саме те, яке читається першим на утрєні Страсного П'ятка.

Уривок 6 – цитата з Второзаконня і водночас з ірмосу другої пісні канону, яка виконується тільки у Великий Піст, оскільки є найбільш сумною піснею – піснею гніву Божого на глухоту людських сердець – виконується на першому тижні посту. Вона вводить у богослужбове коло тему смутку і страху Божого. У тексті Казання це запозичення підкреслює абсолютну черствість серця Святополка і відчай святих братів, які намагалися пом'якшити його своїм смиренням.

¹⁰ Чтение о житии и погублении блаженных стратотерпцев Бориса и Глеба. *Святые князья-мученики Борис и Глеб: исследование и тексты*. С. 356–399. Далі посилання робимо в тексті в круглих дужках.

¹¹ Тріодь цвітна, рукопис. РДБ. Збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 399. Арк. 102.

¹² Требник. Київ, 1658. РДБ. Музей книги. Ф. IV: Стародруки. № 397. Арк. 168.

Уривок 8 – цитата з Великого повечір'я. Автор звертається до свв. братів тими словами, які традиційні на одній з молитов Великого повечір'я. Велике повечір'я – досить рідкісна служба в богослужбовому колі, вона виконується в дні першого тижня Великого Посту та перед деякими великими святами, такими як Різдво і Хрещення. Запозичення з цієї служби черговий раз підкреслює тему уподібнення Христу і нагадує читачеві про дні Великого Посту.

Читання має великий вступ, складений з загальних роздумів про долю світу і Євангельської історії. Тема зішестя в пекло та виведення з нього праведників, показана в уривку 9, – це мотив Великої Суботи (в цей день згадується зішестя Христа в пекло) і ремінісценція до пасхального канону. Можна розглядати уривок і як ремінісценцію до апокрифу про зішестя в пекло Іоанна Хрестителя, але відомо, що і він, і служба Суботи, і, частково, служба Великодня мають спільне літературне джерело – апокрифічне Євангеліє від Никодима. Насмілимося припустити, що з усіх перерахованих текстів найбільше на слуху у автора та читача саме богослужбовий, а тим більше – канон Пасхи, – багаторазово повторюється в тріодному циклі служб. Без сумніву, благочестивий письменник і читач середньовіччя знали цей канон напам'ять і легко вловлювали ремінісценції до нього.

Уривок 10 – цитата з чину Панахиди, зустрічається і в інших заупокійних молитвах, покликана підкреслити тему скорботи і смерті.

Уривок 11 пропонує видозмінену цитату зі страсного Євангелія від Іоанна, в якому йдеться про смерть Христа.

Отже, головна тема, якій підпорядкована мозаїка запозичень і ремінісценцій, – уподібнення святих мучеників Бориса і Гліба Христу, Святополка – Іуді. Знаменно, що у тексті Святополк багаторазово порівнюється з Каїном, таким чином, автор вибудовує ланцюжок уподібнень, досить традиційних для християнської екзегетики: Авель – Христос – сучасний автору святий і Каїн – Юда – сучасний автору зрадник чи вбивця. Запозичення з Тріоди звертають увагу читача не лише на Страсну седмицю, але й на інші дні Великого посту, що підсилює ідею співчуття і покаяння в тексті.

Проблема уподібнення сама по собі також може розглядатися в контексті узгодження житійних текстів з богослужбовими, оскільки православне богослужіння побудовано саме на принципі уподібнення. Аналогічним чином всі богослужіння мають між собою певну схожість, іноді явну, іноді – ледь вловиму. Тонкість естетичного сприйняття дозволила стародавній людині, творцю божественних служб, створити кілька рівнів подібності у богослужбових піснях. Перший і найбільш очевидний – словесний. Нерідко той чи той гімн словесно уподібнюється іншому пісню. Так, деякі недільні стихирі перегукуються зі стихирами Великодня або навіть включають в себе цілі стихирі з Пасхального богослужіння. Наприклад, недільна служба 6-го гласу включає в себе цілу стихирю Пасхи: «**Воскресѣнне Твое, Христѣ Спасѣ...**», і тим самим нагадує нам про Хресну ходу, здійснювану у Великодню ніч.

Тропарі та кондаки передсвята перегукуються з тропарями свят. Так, обидва тропаря передсвята Різдва закінчуються словами: «**Христосъ раждається, прежде падшии возставити образъ**», перекликаючись між собою, як би заздалегідь готуючи нас до святвечора, а кондак передсвята практично повністю повторює кондак Різдва. Перекличка цих пісень на словесному рівні зміцнюється тим, що їх співають на один наспів. Так, тропарі Різдва та передсвята виконуються на 4-й глас, а кондак Різдва і передсвята – на 3-й, до того ж є вказівка, що кондак передсвята співається на подобен «**Дѣва дньесь**», тобто не просто на 3-й глас, а на окремих, характерних саме для Різдва наспівів. Суть подібності полягає в мелодичному і текстуральному уподібненні певної групи богослужбових співів обраному гімну якої-небудь найбільш значущої церковної служби. Приблизно цей самий принцип – уподібнення – ми знаходимо і в текстах житій, у нашому випадку, у текстах Казання і Читання про Бориса і Гліба. Цитати і запозичення успадковують богослужбовий принцип подібності, і святість мучеників, таким чином, сприймається в контексті єдності всього світу та всепроникаючого символічного уподібнення святих – Богу.

References

- Milyutenko, N.I. (2006). *Svyatye knyazya-mucheniki Boris i Gleb: issledovanie i teksty* [Holy Knyazes-Martvrs Boris and Gleb: Research and Texts]. St. Petersburg, Russia.
- Panchenko, O.V. (2003). *Poetika upodoblenij (k voprosu o «tipologicheskom» metode v agiografii, epideiktike i gimnografii)* [Poetics of Assimilation (on the Question of the "Typological" Method in Hagiography, Epideictics and Hymnography)]. *Trudy otdela drevnerusskoj literatury – Proceedings of the Department of Old Russian Literature*. T. 54, pp. 491–534. St. Petersburg, Russia.
- Rudi, T.R. (2005). *Topika russkikh zhitii (voprosy tipologii)* [Topics of Russian Lives (Questions of Typology)]. *Russkaya agiografiya – Russian hagiography*. V. 1, pp. 59–101. St. Petersburg, Russia.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

LITURGICAL TEXTS AS A LITERARY SOURCE HAGIOGRAPHIC LITERATURE ABOUT BORIS AND GLEB

Legend and Reading about Boris and Gleb, like many other hagiographic works of antiquity, use as a literary source several liturgical books: Irmology, Triodion and Trebnik (the text of the funeral service). The use of borrowings from these books can be regarded as some ancient literary device, similar to the methods of allusion and reminiscence in contemporary literature. The liturgical borrowings, which are often found in the Lives of Boris and Gleb, create an allusion to the Passion of Christ, and this subtext allows authors to draw parallels between Svyatopolk and Judas, as well as between holy brothers and Christ. Borrowings from liturgical texts help hagiographers create a certain subtext of their works and endow the hagiographic works special expressiveness.

Key words: Lives of Boris and Gleb, borrowing, liturgical literature, literary source.

Дата подання: 12 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С. Запозичення з богослужбових текстів у Життях Бориса та Гліба. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 96–101. DOI: 10.5281/zenodo.5722300.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2021). Zapozychennia z bohosluzhbovykh tekstiv u Zhytiiakh Borysa ta Hliba [Borrowing from liturgical texts in the Lives of Boris and Gleb]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 96–101. DOI: 10.5281/zenodo.5722300.

